

Research Paper

पर्यावरण विषयक चळवळी

डॉ. केशव हरेल
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठवडगांव,
ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना :-

सामाजिक चळवळीच्या मालिकेत एक नवीन आयाम सुमारे 35 वर्षापूर्वीपासून निर्माण झालेला दिसतो. या मध्ये पर्यावरण विषयक चळवळीचा अंतर्भाव होतो. मानवाने पर्यावरण विषयक केलेल्या ढवढवळीमुळे मानवी जीवनावर विघातक परिणाम दिसू लागले. या दृष्टीने इ. स. 1971 साली स्टॉकहोम येथे झालेल्या मानवी पर्यावरणातील परिशदेला महत्त्व द्यावे लागले. वर्तमान परिस्थिती आणि भविष्यात येणाऱ्या पिढ्यांचे भवितव्य या दृष्टीने पर्यावरणाचे जतन करणे, त्याची हानी होणार नाही उलट ते चांगल्या रितीने विकसित पावेल यावर भर देणे आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन करण्यात आले.

इ. स. 1980 च्या सुमारास उत्तर अमेरिकेतील हरिक्रांतीमुळे पर्यावरणविषयक चळवळ सर्व जगभर पसरली. भारताचाही त्यात समावेश होता. पर्यावरण एक व्यापक आणि सर्वसमावेशक शब्द असून त्यात हवा, जमिन, जंगल, पाणी, सागरातील साधनसंपत्ती इत्यादी गोष्टींचा समावेश होता. अशा सर्व संपत्तींचा विवेकपूर्ण वापर, तिचे जतन आणि वृद्धी करणे आवश्यक मानले जाते.

कारखाने, उद्योगधंदे यामधून निघणाऱ्या वायूमुळे हवेचे प्रदूषण, त्यातून निघणाऱ्या दूषित बाबी नद्या-नाल्यांमध्ये सोडून दिल्यामुळे होणारे पाण्याचे प्रदूषण, आकाशातील ओझोन या वायुच्या थराला वायु प्रदूषणामुळे पडणारी भगदाडे आणि त्यामुळे सूर्यकिरणांचा मानवी जीवनावर होणारा विघातक परिणाम या सर्वांचा विरोध करण्याच गरज निर्माण झाली. त्यासोबतच विकासाच्या नावाखाली, आधुनिक संस्कृतीतील चैनीसाठी आणि हौसेसाठी वापरण्यात येणाऱ्या वस्तूकरिता बेसुमार होणारी जंगलतोड, नद्यांचे पाणी अडवून होणारी मोठी धरणे यांनाही विरोध करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. पर्यावरणवादी चळवळीची व्याख्या करताना माधव गाडगीळ व रामचंद्र गुहा म्हणतात की, "नैसर्गिक स्रोतांचा अधिक दीर्घकाळ वापर करण्यासाठी, निसर्गाची अवनती रोखण्यासाठी आणि नैसर्गिक स्रोतांचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी केलेली सामुदायिक कृती होय" अशी केली. जंगले आणि धरणे यांच्या जतनासाठी केलेल्या आणि भारतभर प्रख्यात झालेल्या चळवळीमध्ये सुंदरलाल बहुगुणा, बाबा आमटे व मेधा पाटकर यांच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या प्रामुख्याने लक्षात येतात. सुंदरलाल बहुगुणांचे चिपको आंदोलन, टेहरी गढवालमध्ये धरणाला विरोध करण्यासाठी टेहरी बांध आंदोलन आणि महाराष्ट्र- गुजरातच्या सीमेवरील नर्मदा बचाव आंदोलन ही पर्यावरणाच्या जतनासाठी प्रमुख आंदोलने म्हणता येतील. यातील जंगल बचाव आंदोलने पाहू.

चिपको आंदोलन :

इ. स. 1973 मध्ये जंगलांचे महत्त्व विज्ञानाच्या माध्यमातून पटवून देण्याचा प्रयत्न चिपको आंदोलनात झाला. बहुगुणांच्या नेतृत्वाखाली हजारो आदिवासींनी त्यात भाग घेतला. जंगल ठेकेदार जेव्हा वृक्ष कापण्यासाठी आले तेव्हा स्त्रियांनी झाडांना चिपकून जावून 'आधी आम्हाला कापा, नंतर वृक्ष कापा' असे आव्हान केले. त्यामुळे ठेकेदारांना माघार घ्यावी लागली. एका अर्थाने हे यशस्वी झालेले पहिले मोठे जंगल बचाव आंदोलन ठरले. चिपको आंदोलनाला जेव्हा विज्ञानाच्या माध्यमातून पाठिंबा दिला तेव्हा ते खऱ्या अर्थाने पर्यावरणवादी आंदोलन झाले. त्यावेळी देण्यात आलेल्या घोषणेत महिलांनी घोषणा दिल्या.

जंगलामध्ये काय असते?

जमीन, पाणी आणि शुद्ध हवा

शेकडो लोक आणि संस्था पर्यावरणाच्या मुद्यांना आप-आपल्या पद्धतीने स्वीकारित आहेत. परंतु त्यांचे अनुभव आणि तत्परतेचे क्षेत्र वेगवेगळे आहेत. काही लोक जंगलतोडीवर बंधन घालू इच्छितात तर काही लोक नवीन जंगल लावण्याचा प्रयत्न करतात. काही लोक मोठे बांध घाले पाहिजेत ह्यासाठी प्रयत्न करतात. तर काही प्रदूषणाविरोधी झगडताना दिसतात. उत्तर प्रदेशातील हिमालयाच्या पर्वतीय प्रदेशात 'चिपको आंदोलन' झाले. कर्नाटकाच्या पश्चिम घाटात 'अपीको आंदोलन' उभारल्या जात आहे. सैरंधी घाटी आणि बडेथी बांद यासारख्या योजना जनविरोधामुळेच थांबविल्या गेल्या आहेत. नर्मदा बचाव आंदोलन छेडले जात आहे. मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश आणि महाराष्ट्र यांच्या सीमेजवळ बनणाऱ्या प्रस्तावित भोपालपट्टनम आणि इंचमपल्ली प्रकल्पांना विरोध करणारे आंदोलनाचे प्रवर्तक प्रसिद्ध समाजसेवक बाबा आमटे करीत आहेत. केरळ शास्त्र साहित्य परिशदेने केरळमधील चेलियार नदीला बिरलांच्या रेयॉन मिलपासून वाचविण्यासाठी त्या विरोधात जोरदार लढाई केली होती. शहाडोलमधील लोक जिल्ह्यातील कागदाच्या दलदलीला बदलविण्या विरोधात शेतकऱ्यांना संघटित करून 'माती वाचवा' अभियानात लागले होते.

पर्यावरण प्रदूषण (Environmental Pollution) :

आज पर्यावरणात्मक प्रदूषणाची अत्यंत ज्वलंत अशी समस्या संपूर्ण जगासमोर निर्माण झाली आहे. वाढत्या प्रदूषणामुळे पर्यावरणाचा समतोल दिवसेंदिवस ढासळत आहे. पर्यायाने मानव, वन्य प्राणी यांचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. म्हणूनच पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी संपूर्ण जगभर प्रयत्न सुरू आहेत. सन 1950 पासूनच एक स्वतंत्र शास्त्र म्हणून पर्यावरणाच्या अभ्यासास सुरुवात झाली.

जल, जमीन, वायू, ह्या बाबी निसर्गाने आपल्याला मुबलक प्रमाणात दिल्या. त्याचा आपण संयमाने वापर न करता त्यात आपण विष कालविले. असा प्रदूषणाचा सरळ, सोपा अर्थ आहे. सर्वसाधारणतः वातावरणातील विषारी वायु, धूर, धुके, विविध रासायनिक धातू इत्यादी त्याज पदार्थ घटक अपायकारक ठरलेल्या परिस्थितीस पर्यावरण प्रदूषण असे म्हटले जाते. साधारणतः पर्यावरण प्रदूषणाचे पुढील प्रकार पाहूया.

- 1) मृदा प्रदूषण (Soil Pollution)
- 2) जल प्रदूषण (Water Pollution)
- 3) वायु प्रदूषण (Air Pollution)
- 4) ध्वनी प्रदूषण (Noise Pollution)
- 5) किरणोत्सर्गी प्रदूषण (Raditation Pollution)
- 6) जैविक प्रदूषण (Organic Pollution)

मोठ्या धरणांविरुद्धची आंदोलने :

ध्वकास योजनांच्या काळात कृषी विकासासाठी मोठाले बांध बांधण्याचा निर्णय भारत सरकारने घेतला. भाकरा-नांगल, हिराकुंड, कोयना धरण इत्यादी मोठी धरणे बांधण्यात आली. याच अभियानात इ. स. 1987 मध्ये केंद्र सरकारने नर्मदा नदीवर धरण बांधून नर्मदेच्या घाटात तीन हजार लहान-मोठे बांध बांधून सरदार सरोवर बांध योजना अंमलात आणण्याचे ठरविले. याचा लाभ गुजरात आणि मध्यप्रदेश यांना मिळणार होता. वीज, शेतीला पाणी व पिण्याचे पाणी या तीन सुविधा यातून प्राप्त होणार होत्या. महाराष्ट्र आणि गुजरातच्या सीमेवर हा बांध असून त्यात 573 गावे बुडणार होते. आणि चार लाख लोक विस्थापित होणार होते. एकूण 51 टक्के विस्थापित होणाऱ्यात 9 टक्के आदिवासी होते. शेतीखालच्या शेतजमिनीपैकी चाळीस हजार एकर जमीन पाण्याखाली जाणार होती. तत्पुर्वी या भागातील जंगलेही कापली जाणार होती. त्यात अनेक उपयुक्त वृक्षांच्या प्रजाती तसेच प्राणीही नष्ट होणार होते. पर्यावरणवाद्यांनी या धरणाला विरोध केला. त्याचे नेतृत्व मेधा पाटकर यांनी केले. त्यात श्री बाबा आमटे सहभागी झाले. ते नर्मदेच्या काठी कसरावद येथेच मुक्कामाला गेले. श्रीपाद, नन्दिनी, सिल्वी हे ही यात सामील होते. नंतरच्या काळात बुकर प्राईज मिळालेल्या अरुन्धती रॉय या पण यात सामील झाल्या. एकीकडे राज्यसरकार व त्यांचे सहकारी आकडे आणि दुसरीकडे आंदोलनकर्ते व स्थानिक रहिवासी अशी ही चळवळ सुमारे 10 ते 15 वर्षे चालली. बांधाची उंची कमी करण्याचा आग्रह पर्यावरणवाद्यांनी धरला व अखेर सरकारला त्यांची सूचना स्वीकारावी लागली. विस्थापितांना चांगल्या रितीने पुर्नस्थापित करण्यावरही त्यांचा भर होता. अनेकांना जमिनीच्या मोबदल्यात पैसे देऊन नुकसानभरपाई व जिथे शक्य झाले तिथे जमिनी देण्यात आल्या. महाराष्ट्र, गुजरात आणि मध्यप्रदेश मधील विस्थापितांच्या समस्यांचे शक्य होईल तेवढे निराकरण करण्याचा प्रयत्न केला.

मात्र धरणांविरुद्ध जी आंदोलने होतात त्यांच्याविषयी असे म्हटले जाते की धरणांमुळे जी होनी होते त्यापेक्षा त्यांच्यापासून होणारे लाभ हे पुष्कळ प्रमाणात जास्त असतात.

धरणविरोधी आंदोलनात भोपालपहणम आणि इंचपल्ली धरण – विरोधी आंदोलनाचाही समावेश करावा लागेल. महाराष्ट्र-आंध्रप्रदेश आणि मध्यप्रदेश यांच्या सीमावर्ती भागात म्हणजेच गडचिरोली जिल्ह्याचा सिरोंचा तालुका, जगदलपूर लगतचा आंध्रप्रदेश या तीन जमीन, जंगले व जंगलसंपत्ती नष्ट करणारी ही धरणे होती. त्यांना विरोध करण्यासाठी ही आंदोलने झाली.

दक्षिणेकडील तुंगभद्रा-मलप्रभा आणि घटप्रभा परियोजनेच्या विरोधात आंदोलने झाली. महाराष्ट्र आणि कर्नाटकच्या सीमावर्ती भागातील कोयना नदीवर जे मोठे धरण झाले त्यामुळे प्रभावित झालेल्या धरणग्रस्त लोकांसाठी आंदोलन झाले.

वायुप्रदूषणपण मध्यप्रदेशात भूपाळला विषारी वायुच्या प्रदूषणामुळे अनेक लोक मृत झाले किंवा त्यांना अपंगत्व आले. अशाच प्रकारच्या भितीमुळे दामोळ येथील एन्ऱॉन विद्युत निर्मिती, जी समुद्रमार्गाने आणण्यात येणाऱ्या गॅसच्या आधारे होणार होती तिच्या विरुद्धही आंदोलन झाले. पंढरपूर जवळ दारू कंपनीच्या अशाच एका भोपाळ सारख्याच गॅस प्रकल्पाला महाराष्ट्र सरकारने मंजूरी दिली होती. तिच्या विरुद्ध वारकरी लोकांनी व पर्यावरणवाद्यांनी एकत्रित येऊन चळवळ उभारली व तो प्रकल्प थांबविण्यात आला.

माधव गाडगीळ हे 'सायलेंट व्हॅली' या मोठे धरणविरोधी चळवळीचे प्रणेते मानले जातात. त्यांनी आणि रामचंद्र गुहा यांनी पर्यावरणवादी चळवळीचे वर्गीकरण केले आहे. त्यात सहभागी होणाऱ्यांच्या आधारे ते तीन वर्ग करतात. 1) समन्वयक 2) पर्यावरण व्यवस्था मानणारे 3) पर्यावरणवादी विस्थापित अशा चळवळींशी संबंधित सात अडथळ्याकडे दुर्लक्ष होण्याचा संभव जास्त असतो असे ते म्हणतात. यातील दोन अडथळे हे निसर्ग संवर्धनाशी, परंपरांशी संलग्न असतात. यातील तिसऱ्या मुद्याच्या आधारे स्त्रोतांचा परिणामकारक वापर करण्यासाठीच्या तंत्रज्ञानाविषयक दृष्टिकोनावर भर दिला जातो. त्यांच्या मते आज भारतात पुरक कार्य हे पर्यावरणाशी संबंधित चळवळीतील सर्वात आक्रमक अंग बनले असून गरिबांशी संबंधित मुद्यालाच 'पर्यावरणवाद' असे म्हटले जाऊ लागले आहे. व त्या दृष्टिकोनातून चार मुख्य अडथळे या चळवळीमध्ये येतात. 1) टोकाचा गांधीवाद 2) पर्यावरणीय मार्क्सवाद, 3) योग्य तंत्रज्ञानवाद 4) खुला उदारवाद.

पर्यावरणात आणि परिस्थितीकीत प्राणी सृष्टी-पशू-पक्षी यांचाही समावेश असल्यामुळे त्यांचा विनाश किंवा लय हाही अभ्यासाचा भाग बनतो. जंगलतोड, वनामध्ये मानवाचे अतिक्रमण, दूरीझमच्या नांवे प्राण्यांच्या जीवनात त्यांचा प्रवेश, अवैध शिकार या सर्वांचा अनिष्ट परिणाम प्राणी व पक्षी यांच्या जीवनावर होतो. त्यांच्या अनेक प्रजाती नष्ट होत आल्या आहेत. उलटपक्षी व्याघ्र प्रकल्पांसारख्या प्रकल्पांची सदोष अंमलबजावणी झाल्यामुळे त्यांच्या सभोवतालच्या आदिवासींच्या जीवनावर तसेच त्यांच्या पाळीव जनावरांवरही परिणाम होत आहे. मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पातून अशा बऱ्याच गोष्टी उद्भवल्या व लहानमोठ्या चळवळीही झाल्या. अभयारण्ये ही प्राण्यांच्या जतनासाठी कितपत उपयुक्त झाली हा संशोधनाचा विषय असला तरी त्या लगतच्या आदिवासींसाठी मात्र त्रासदायक ठरली व त्यातूनही चळवळी उद्भवल्या. ठाण्याजवळील बोरिवली नॅशनल पार्कच्या संदर्भात अशा चळवळी झाल्या. बिबटे आता खुले-आम गावात व खेड्यात शिरून जनावर व स्त्री-पुरुषांवर हल्ले करू लागले. मानवाने सीमारेषा ओलांडल्यामुळे वन्य प्राण्यांनाही जंगलाच्या सीमारेषा ओलांडणे हे अनिवार्य झाले.

पर्यावरण प्रदूषणात ध्वनी-प्रदूषण ही महत्त्वाची बाब असून आधुनिक संस्कृतीची देणगी आहे. विशेषतः डिजिटल स्पीकरच्या जमान्यात जनसामान्यांचे कान फोडून टाकणारे आवाज वातावरणात सोडले जातात. धार्मिक स्थळांवरून रात्रदिवस 100 डेसिबल्सपेक्षा जास्त आवाजात कोकाटणारे स्पीकर कायद्याचे बंधन असूनही रोखण्यात येत नाहीत. उच्च व सर्वोच्च न्यायालयांच्या निर्णयांचीही याबाबतीत अंमलबजावणी होत नाही. लग्न समारंभात बॅंड, लग्नात व दिवळीतले फटाके हे ध्वनी व वायु प्रदूषणात भर घालतात. त्याविरुद्ध क्वचित लहान मोठ्या चळवळी होतात. ऑगस्ट 2009 च्या दहीहंडी कार्यक्रमाचे वेळी मुंबईला मराठी सिनेमा सिरीयल मधल्या नटांनी उपस्थित राहून या प्रदूषणाविरुद्ध पोस्टर्स व स्टिकर्सच्या द्वारा चळवळ केली. केवळ मानवावरच नव्हे तर प्राणी व पक्षी यांच्यावरही ध्वनी प्रदूषणाचे विपरीत परिणाम होतील हे सिद्ध झाले आहे.

सुंदरलाल बहुगुणांच्या नांवे टेहरी गढवाल मधले चिपको आंदोलन ओळखले जात असले तरी वृक्षाभोवती हातांचे कडे करणाऱ्या महिला या मात्र त्या भागातल्या आदिवासीच होत्या. त्यांच्या जीवनात पिढ्यान् पिढ्या त्याच भागात राहिलेले आणि तेथील वृक्षवल्ली, पशुपक्षी यांचेशी जुळलेले सांस्कृतिक जीवन जगतात. तेथील नद्या, नाले, तलाव इत्यादी त्यांच्या दैनंदिन निर्वाहाचे साधनच बनतात. जेव्हा या सर्व गोष्टीवर आघात होतो, त्यांना बळजबरीने स्थानांतर करायला सांगण्यात येते तेव्हा त्यांच्या सांस्कृतिक तसेच भौतिक जीवनात उलथापालथ होते. तिच्या विरोधात ते चळवळीत सामील होतात. सरदार सरोवर, इंचमपल्ली, भोपालपरन्म इत्यादी धरणांचे बाबतीतही हाच अनुभव आलेला आहे.

समारोप :

पर्यावरणकीनुसार मनुष्य प्राणीच नव्हे तर हिंस्त्र पशू पक्षी आणि अन्य प्राणीसृष्टी यांचेही एक जीवनचक्र असून त्यांच्या परस्परसंबंधातून त्यांचे परिस्थिती-संतुलन (Eco balance) राखण्यात येते. साप उंदीर खातात, गरूड, गिधाडे साप व इतर प्राणी खातात, तर वाघ, सिंह हे वनातल्या हरीण व इतर प्राण्यांना मारून खातात. अंतिमतः त्यांच्या प्राणीसंख्ये संतुलनात राहतात व त्या संतुलनावर माणूस जगतो. व्याघ्र-प्रकल्प, राष्ट्रीय उद्याने (National Park) या मानवी विकासाच्या आराखड्यातून उद्भवलेल्या संकल्पना अनेकदा हे परिस्थितीकीचे संतुलन बदलविण्याचा प्रयत्न करतात. मग वाघ खेड्यामध्ये जाऊन पाळीव जनावरे रस्त्यावरच नव्हे तर घरातही शिरतात. जंगले व्यवस्थापनातल्या काही सदोष योजनांचा परिणाम केवळ आदिवासी व ग्रामीण जनतेवरच नव्हे तर पशुपक्षांवरही होतो. अनेक दुर्मिळ पक्षी केवळ वातावरणाच्या प्रदूषणामुळे नामशेष होतांना दिसतात. त्यामुळे राष्ट्रीय स्तराला एकदा हा निर्णय व्हायला हवा की राष्ट्रीय अग्रक्रमात माणूस हा पहिल्या क्रमांकावर राहिल की अन्य घटक राहतील.

संदर्भ :

- 1) डॉ. बी. एम. कऱ्हाडे – सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र, प्रकाशक : मनोहर पिंपळापुरे, जून 2011.
- 2) तुकाराम जाधव / मल्हार पाटील – सुवर्ण महोत्सवी वर्ष, महाराष्ट्र, वार्षिकी 2010, प्रकाशक : युनिक अॅकॅडमी.
- 3) घनश्याम शहा, अनुवाद : प्राची विकेट – भारतातील सामाजिक चळवळी, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, 2011.
- 4) अनुवाद : सुनंदा कोगेकर, संपादक : घनश्याम शहा – दलितांची अस्मिता आणि राजकारण, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, 2008.
- 5) संपादक : राम जगताप – कर्ती माणस, ऑगस्ट 2011.